

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

133:3 • 2013

Demokratins förtrupper i 1600-talets Sverige?

HENRIK ÅGREN* *Linköpings universitet*

Joakim Scherp, *De ofrälse och makten: en institutionell studie av riksdagen och de ofrälse ståndens politik i maktodelningsfrågor 1660–1682*, Stockholm studies in history 96 (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis 2013). 375 s. (Summary in English: Commoner estates and power: an institutional study of the *Riksdag* and the commoner estates' policy regarding power 1660–1682)

Enligt en utbredd uppfattning präglades de ofrälse stånden av tandlöshet under stormaktstiden. Under riksdagarna kom all politisk kraft och initiativförmåga från kungamakten, riksrådet och adeln medan de ofrälse var passiva och osjälvständiga. I synnerhet prästerna och bönderna omfattade en närmast programmatisk rojalism som fick dem att alltid följa kungens vilja och till slut stödja införandet av det karolinska enväldet.

I sin doktorsavhandling *De ofrälse och makten* utmanar Joakim Scherp denna uppfattning genom en studie av de ofrälse ståndens riksdagsarbete under den så kallade lilla frihetstiden, det vill säga perioden från Karl X Gustavs död 1660 till Karl XI:s statskupp 1682. Syftet är att studera relativt underordnade¹ grupperns politiska agerande från utgångspunkten att sådana grupper sällan passivt accepterar sin underordning. Bakom detta syfte ligger den mer omfattande tanken att politiska traditioner är viktiga för hur väl ett statsskick fungerar i modern tid. I förstone vill avhandlingen alltså förklara det politiska spelet på riksnivå i Sverige 1660–1682. I ett större perspektiv är ambitionen att inleda en diskussion om varför samhällen utvecklar mer eller mindre stabila demokratiska traditioner.

* Fakultetsopponent; lektor och docent i historia

1. Med termen "relativt underordnade" vill Scherp poängtera att de ofrälse riksdagsmännen knappast utgjordes av samhällets verkligt underordnade grupper. Tvärtom var de inflytelserika och mäktiga i sina lokalsamhällen. På själva riksdagarna var de dock underordnade både statsledningen och adelsståndet.

Operationaliseringen består av en omfattande och varierad frågeställnings- och teoriapparat, som dock kan sammanfattas i några centrala punkter: 1) vilken politik de ofrälse bedrev och vilka motiv som låg bakom deras ståndpunkter; 2) hur de samarbetade med varandra och med andra politiska aktörer: adelsståndet, riksrådet, förmyndarregeringen och kungen; 3) vilka ramar riksdagsarbetet bedrevs inom och hur det förändrades, det vill säga vilka regler, normer och andra riktlinjer som fanns för att bedriva rikspolitik; samt 4) vilka resultat de ofrälse politik fick. Dessutom jämförs undersökningen med tidigare forskning om stormaktstidens politik samt om hur traditioner och institutioner påverkar politiska strukturer i större perspektiv.

Inom denna forskningsram ryms ett flertal teoretiska begrepp och betraktelsesätt. Synen på makt kategoriseras i tre ideologier: patriarkalism, som betonar furstens ansvar för sina undersåtar och undersåtarnas trohet i gengäld; teokrati, som baseras på uppfattningen att fursten regerar på odiskutabelt gudomligt mandat och förtjänar ovillkorlig lydnad; samt konstitutionalism, som ser lagarna snarare än fursten som maktens yttersta legitimitet. Medan de första två av dessa ideologier utgjorde grund för kungatrogen beteende stödde den tredje självständighet och eventuellt betonande av riksdagens makt.

Riksdagsarbetets ramar förstås utifrån institutionell teori. Utgångspunkten är att riksdagens arbete styrdes av både formella regler, det vill säga lagar, och informella, det vill säga normer och traditioner. Tillsammans utgjorde dessa regler samhällets institutioner. Vidare förutsätts att institutionernas status påverkade verksamheten. Om de var klara, tydliga och odiskutabla underlättades arbetet, men om de var otydliga uppstod utrymme för tolkning och konflikt. I sådana fall försvårades arbetet och dessutom fanns det utrymme för framför allt de starkare aktörerna att tvinga igenom sin vilja. Även svagare aktörer – som de tre ofrälse stånden – kunde dock utnyttja tolkningsutrymmen till att påverka beslut i för dem gynnsam riktning.

Så långt de tre kapitel som utgör avhandlingens inledning. De olika frågorna besvaras i vad som kan beskrivas som tre olika studier, där de två första omfattar var sitt kapitel och den sista spänner över fem (kap. 6–10). I kapitel fyra görs en genomgång baserad på både tidigare forskning och primärmaterial, det senare främst av normativ karaktär. Kapitlet visar just att det relativt otydliga regelverk som präglade riksdagens arbete främst gav statsledningen – kung, förmyndarregering och råd – ökat spelrum. Av de ofrälse stånden gynnades prästerskapet, med sin stora lärdom, starka organisation och höga status, mest av systemet. Samtliga ofrälse stånd kunde dock hämta styrka ur sin lokala förvaltning: prästernas stiftsgrupper, borgarnas rådstugor respektive böndernas socken- och häradsnämnder.

Kapitel fem ägnas åt att med huvudsakligen statistisk metod undersöka ståndens interaktion genom att räkna antalet delegationer i ständsprotokol- len. Här visar det sig att alla fyra stånden uppsökte varandra för separata förhandlingar. De tätaste kontakterna fanns dock mellan borgarna och prästerna. Bönderna utnyttjades framför allt för att ge politisk tyngd och utnyttjade själva de andra stånden för råd och hjälp. Tvärt emot vad tidigare forskning har hävdad syns dock inga särskilt nära band mellan präster och bönder. De ofrälse samarbetade ofta mot adeln, men de främsta politiska motsättningarna stod inte mellan bönder och adel utan mellan präster och adel.

Resten av avhandlingen (kapitel 6–10) består av ett antal fallstudier rörande förhandlingar vid olika riksdagar. Materialet är återigen ständsprotokoll, framför allt borgarnas och prästernas. Adeln är inte central i studien och böndernas finns inte bevarade. I dessa kapitel studeras överläggningarna i en mängd frågor: hur Karl X Gustavs testamente skulle tolkas framför allt med avseende på hertig Adolf Johans och Herman Flemings positioner i riksråd och förmyndarregering (riksdagarna 1659–60, 1660 och 1664); den nya regeringsformen (1660); den abdikerade drottning Kristinas krav på att få sin underhållsrecess bekräftad (1660); förhandlingar om gårdsrätt (1668, 1672 och 1675), kungaförsäkran (1672); eder (1675); samt enväldets införande (1682–83).

Dessa kapitel bekräftar till att börja med slutsatsen att de ofrälse gärna samarbetade och att prästerna var det starkaste och självständigaste ståndet. Borgarna var mer följsamma gentemot statsledningen och bönderna framför allt sonderande och anpassliga efter situationen. Inget stånd visade dock prov på programmatisk underdånighet gentemot kungamakten. Bland de ovan nämnda ideologierna var konstitutionalismen den mest framträdande. Även patriarkalism hade en plats i debatten, medan teokratiska argument endast undantagsvis användes. Det mest slående är emellertid att stånden växlade positioner beroende på vilken utgångspunkt som gynnade dem i en given situation. Patriarkalism och konstitutionalism i förening bildade en överideologi som alla delade, men inom denna utgick aktörerna från den ståndpunkt som gynnade dem i den givna situationen. Det var uppenbart att egenintresset gick före principiella ställningstaganden.

Det är också tydligt att de ofrälse stånden, till skillnad från vad den allmänna uppfattningen hittills har varit, inte stödde det karolinska enväldets införande. Skärsådådar man det politiska spelet vid riksdagen 1682 visar det sig att det stöd de ofrälse gav Karl XI i själva verket gällde enskilda sakfrågor – ett stöd som denne sedan medvetet misstolkade till att gälla absolut kunglig makt.

Svaren på Scherps inledande frågor är därför: 1) De ofrälse stånden bedrev framför allt intressepolitik, inte ideologiskt betingad princippolitik. Prä-

terna var starkast och mest självständiga. 2) Borgare och präster samarbetade flitigast, men alla stånd – även adeln – kunde samverka. Statsledningen i alla dess former – riksråd, förmyndarregering och kung – var också möjliga allierade och bland dem visades inte kungligheter automatiskt större respekt eller lojalitet än andra representanter för statsledningen. 3) De institutionella ramarna var oprecisa, vilket framför allt gynnade aktörer med mer inflytande, högre bildning och starkare organisation. Bland de ofrälse var detta prästerna. Alla kunde dock utnyttja de otydliga ramarna och det är möjligt att detta manöverutrymme i längden tvingade fram mer väldefinierade institutioner. 4) De ofrälse fick inte sällan igenom sin vilja. Det gällde dock främst i mindre viktiga frågor, vilket betyder att deras direkta inflytande ändå var begränsat. Däremot kan man misstänka att de ofrälse aktivism höll tillbaka ytterligare krav på till exempel skatthöjningar från statsmaktens sida, samt att den politiska skolning de skaffade sig betydde mycket för Sveriges framtida politiska system.

Den sistnämnda tanken leder över till ett slutkapitel där Scherp ställer sina resultat i ljuset av en större frågeställning: Vilka faktorer verkar gynnsamt för utvecklandet av stabila demokratier? Utgångspunkten är att sådana faktorer kan sökas i ett lands politiska traditioner redan under fördemokratisk tid. De forskare som tidigare har försökt förklara dessa frågor har varit för euro- och till och med anglocentristiska. Scherp vill se vad ett globalt perspektiv innebär för synen politiska traditioner och demokrati.

I en jämförelse mellan asiatiska och europeiska stater utifrån Francis Fukuyama, Victoria Hui och Jack Goldstone fastslås att det finns tre viktiga faktorer för modern demokrati: utvecklade administrativa strukturer, styre baserat på lag och inte på furstligt godtycke samt härskarens ansvar inför sina undersåtar. De första två institutionerna återfinns i flera statssamhällen under äldre tid, men det sistnämnda – härskare som måste förhandla om sina beslut med någon typ av folkförsamling – är unikt europeiskt.

Följdfrågan blir då varför det är så och här finner Scherp fem möjliga faktorer: 1) konstitutionella traditioner som skapar en medvetenhet om att medbestämmande är en möjlighet; 2) fler samhällsgrupper än endast en liten aristokrati är politiskt aktiva; 3) undersåtarnas relativa religiösa självständighet, ofta i form av ett prästerskap som i någon mening är fristående från härskaren; 4) en förhållandevis fattig statsmakt som tvingas till förhandlingar med sina undersåtar för att få medel att bedriva sin politik; samt 5) alltför rigida dynastiska principer – endast inomäktenskapliga söner kan arva tronen och därför uppstår ofta successionstvister som kräver förhandlingar. I samtliga dessa avseenden passar Sveriges tidigmoderna historia in väl. Därför kan de ofrälse ståndens riksdagsarbete under stormaktstiden vara *en* bidragande orsak till den stabila demokrati landet upplever i dag.

Genomförande

Bakom avhandlingen ligger ett omfattande arbete. Såväl källor som litteratur har studerats i stor mängd och bearbetats utförligt. De slutsatser som presenteras är därför övertygande. Dessutom är de intressanta och högst relevanta. Omvärderingen av de lägre stånden från kungens lydiga stödtrupper till självständiga och taktiska försvarare av riksdagens ställning och sina egna intressen är välkommen.

I någon mening har författaren haft en tacksam uppgift. De dörrar han slår in är definitivt inte öppna, men de har varit stängda så länge att de har börjar murkna. Synen på 1600-talets riksdagsstånd etablerades på 1930-talet och har inte på allvar ifrågasatts sedan dess.² Det förtar dock inte värdet av den insats Scherp har gjort. Tolkningen av de lästa källorna är mycket omsorgsfull, såväl empiriskt, med avseende på vad aktörerna verkligen menade med sina ibland kryptiska uttalanden, som teoretiskt, där den institutionella teorin aldrig glöms bort i behandlingen av ämnet.

Som alla verk går dock även detta att kritisera. Det finns en tydlig brist i slutarbetet, som framför allt yttrar sig i en del olyckligt slarv. Korrekturmissar i form av stavfel, dubbla, saknade eller felaktiga skiljetecken och till och med ofullständiga meningar, är fler än normalt. I litteraturlistan saknas vissa verk, medan andra återkommer på mer än ett ställe. Allt detta är synd eftersom avhandlingens resultat förhoppningsvis kommer att vara aktuella under lång tid framåt och därför förtjäna en prydligare presentation.

Även akribin kan kritiseras. En systematisk stickprovskoll visar att det finns en del felaktiga referenser till såväl litteratur som källor. I de allra flesta fall handlar det dock om hänvisningar till sidan före eller efter korrekt sida i urkunden och felen får därför ses som ringa. I andra fall har ett lite för generellt användande av noter gjort det svårt att avgöra vilket påstående som verkligen beläggs av respektive referens. Allt detta faller dock väl inom det acceptablas gränser.

Grundligheten är som sagt en av avhandlingens stora styrkor, men den har också en baksida. I den utförliga empiriska genomgången följs olika ärenden och förhandlingar så detaljerat det bara är möjligt. Här får man veta inte bara hur de olika stånden argumenterade utan också hur de sökte upp, väntade ut, hotade och lovade varandra, drag för drag där källorna tillåter sådan närhet. Scherp motiverar denna detaljrikedom med att det är nödvändigt att följa förhandlingarna i detalj för att verkligen förstå vad som låg bakom agerandet i de enskilda fallen. Motivet håller till övervägande

2. T. ex. Sven Grauers, *Sveriges riksdag. I:4: riksdagen under karolinska tiden* (Stockholm 1932); Nils Ahnlund, *Sveriges riksdag. I:3: ståndsriksdagens utdaning 1592–1672* (Stockholm 1933); Cecilia Ihse, *Präst, stånd och stat: kung och kyrka i förhandling 1642–1686* (Stockholm 2005).

del. Några fall innehåller dock så många detaljer som knappast bidrar till förståelsen att framställningen blir mer deskriptiv än analytisk.³

Teoretisk mångfald

Även teoribildningen och förhållandet till tidigare forskning gapar över lite för mycket. Den institutionella teorin är välmotiverad och funktionell i avhandlingen. Det blir dock värre när den preciseras med en transaktionskostnadsteori och en teori om det sociala konfliktperspektivet. Ingen av dessa är visserligen irrelevanta, men tillsammans komplicerar de framställningen avsevärt utan att bidra med tillräckligt mycket insikt för att det ska vara motiverat.

Därutöver presenteras i ett separat avsnitt för tidigare forskning ett flertal andra teoretiska perspektiv: maktstatsmodellen, modellen om sociala kontrakt etc. Vart och ett av dessa är intressant och relevant, men helheten blir något förvirrande. Det förefaller som om Scherp har velat vara säker på att han inte lämnar någon möjlig aspekt av sin forskning obeaktad. Det finns fördelar med ambitionen, eftersom det blir tydligt för läsaren hur resultaten påverkar tidigare ställningstaganden inom till exempel maktstatsmodellen, interaktions-konsensusmodellen och så vidare. Sammantaget blir presentationen dock överväldigande och därmed svår att ta till sig. Ett försök att foga samman de olika teoretiska komponenterna till en mer sammanhållen helhet hade gynnat arbetet.

Det ska dock poängteras att detta egentligen inte skämmer resultaten. Det finns inga inkonsekvenser eller i sig irrelevanta komponenter i avhandlingen. Allt som presenteras i inledningen återkommer i de diskussioner som förs. Överfylligheten av teorier och perspektiv resulterar alltså inte i analytiska brister, endast i framställningsmässiga. Rent tankemässigt håller avhandlingen tvärtom ihop väl och det är just det som tillsammans med det utförliga grundarbetet gör den så övertygande, trots att den är svårsmält.

Globalt perspektiv?

Några ord måste också sägas om den diskussion om politiska institutioner och demokratins villkor som Scherp för som avslutning till sin avhandling. Ambitionen är mycket god, för det första därför att författaren inte nöjer sig med de i sig intressanta resultat han nått om 1600-talets Sverige utan vill leta efter vad resultaten kan säga i ett vidare perspektiv. För det andra är ambitionen god för att han inte heller nöjer sig med att söka efter förklaringar till utvecklingen av demokrati i Europa enbart utifrån europeiska variabler. Tvärtom tittar han utanför vår egen världsdelen och kan med stöd av forskare

3. T. ex. ståndens hyllande av kronprins Karl (XI) 1660 (s. 129–130) eller förhandlingarna om regeringsformen samma år (s. 177–183).

som Fukuyama, Hui och Goldstone visa att flera av de aspekter som vanligen anges som viktiga för den europeiska utvecklingen faktiskt existerat till och med tidigare i andra delar av världen. Det enda som är unikt europeiskt är *accountable government*, det vill säga härskare som måste få sina beslut godkända av en folkförsamling.

Problemet är att ingen av dessa författare övertygande visar detta. Hui jämför explicit enbart Kina och Europa.⁴ Goldstone och Fukuyama deklarerar en mer heltäckande ambition, men i själva verket begränsar sig deras utomeuropeiska fokus till de geografiska områdena Kina, Indien och Mellanöstern.⁵ Sydostasien och Västafrika är två stora områden där det länge funnits administrativt välutvecklade riken, inte minst under medeltiden: skrivna lagar, någorlunda stabil kungamakt, kontinuerligt skatteuttag etc. Varför dessa inte behandlas är inte helt klart, men både Fukuyama och Goldstone faller yttranden som visar att de är okunniga i frågan.⁶

Mina kunskaper om till exempel imperiet Songhai eller Khmerriket är inte tillräckliga för att jag ska kunna bevisa att de efterlysta politiska institutionerna fanns där. Men det är jag inte heller skyldig att göra. Om det är så att någon av de tre nödvändiga förutsättningarna saknades i dessa riken, är det detta som skall beläggas. Utan att faktiskt ha täckt in alla möjligheter i en undersökning kan man inte med säkerhet säga att något är unikt. Fukuyama *et al.* misslyckas alltså med att bevisa att *accountable government* endast förekom i Europa och därmed faller också Scherps resonemang.

Detsamma kan sägas om de fem faktorer Scherp identifierar som skälen till att de europeiska furstarna tvingades till förhandlingar. Jag tror, liksom Scherp, att till exempel statsmaktens relativa fattighet och de tronföljardilemman som de strikta dynastiska principerna ledde till krävde täta förhandlingar med undersåtarna. Vidare framstår båda dessa faktorer som typiska för det tidigmoderna Europa och Sverige. Att den svenska statsmakten var fattig och tvingades förhandla om utlagor är allmänt känt. Att principen att kronan var förbehållen äldste sonen skapade instabilitet kan verka mer kontroversiell, men faktum är att tronföljden ofta inte var självklar i Sverige. Av de 16 regenterna från Gustav Vasa till Karl XIII var det bara sju som ärvde makten på det sätt som denna princip förutsatte.⁷ För att kunna

4. Victoria Tin-bor Hui, *War and state formation in ancient China and early modern Europe* (Cambridge 2005).

5. Goldstone berör faktiskt andra asiatiska stater också men lägger ingen större vikt vid dem. Jack Goldstone, *Revolution and rebellion in the early modern world* (Berkeley 1991) kap. 4C; dens., *Why Europe? The rise of the West in world history 1500–1850* (Cambridge 2009) s. 100–101.

6. Goldstone 2009, s. 3; Francis Fukuyama, *The origins of political order: from prehuman times to the French Revolution* (London 2011) s. 91–94.

7. Kristina intar här en mellanposition, men både hennes och Ulrika Eleonoras trontillträde föregicks av diskussioner och förhandlingar. I rättvisans namn ska det också påpekas att

fastslå att de är unika krävs dock mer. Även i detta fall måste den litteratur man hänvisar till faktiskt gå igenom alla jämförbara samhällen. Här har det inte skett. Framställningen vilar på den vanliga missuppfattningen att den tidigmoderna civiliserade världen utanför Europa bestod av det osmanska imperiet, Indien, Kina och möjligen Japan.

Detta är dock inte någon allvarlig brist. Överhistoriska synteser är alltid problematiska just för att de kräver ingående kunskap om stora forskningsområden. Ambitionen att försöka lyfta sina resultat utanför den kontext undersökningen behandlar är lovvärd i sig även när resonemanget bygger på ofullständigt underlag.

Slutord

Scherps prestation står inte över all kritik. Teoriapparaten är överambitiös och inte riktigt färdigarbetad, vilket försvårar läsningen, låt vara utan att det leder till inkonsekvenser eller dubiösa slutsatser. Slutarbetet har gått lite för fort och skapat beklagliga skönhetsmissar i framställning och referenser. Den allmänhistoriska diskussion som förs mot slutet innehåller likaså en del luckor.

Inget av detta förtar dock att *De ofrälse och makten* är ett imponerande arbete. En gedigen och noggrann empirisk analys av ett omfattande källmaterial förenas med en vaksam teoretisk medvetenhet i praktiken. Författaren glömmer aldrig vad han är ute efter att bevisa. Resultatet blir att vår allmänna bild av stormaktstidens politiska spel måste ändras. Det avslutande breddade perspektivet öppnar i sin tur för vidare diskussion. Kort sagt: Ett välkommet bidrag, inte bara till kunskapen om 1600-talets riksdag utan också till diskussionen om politiska traditioner och demokratins villkor i allmänhet.

fyra av de nio övriga – Gustav Vasa, Johan III, Karl IX och Karl XIII – tog makten med våld. I de fallen var det alltså inte brister i succesionssystemet som låg bakom att tronföljden tog en avvikande väg. Sammantaget står det dock klart att det fanns gott om tillfällen då det inte var självklart vem som skulle ta över makten efter den förra regenten.